

ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО. МЕТОДОЛОГІЯ

УДК 930.1(438)«1991/...»:929 Хмельницький

Юрій Степанчук

СУЧАСНА ПОЛЬСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ ПРО ПОХОДЖЕННЯ ТА ОСОБИСТІСТЬ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

У статті проаналізовано сучасну польську історіографію щодо походження та характеристик особистості Богдана Хмельницького. Наголошено, що у польській історичній науці домінують концептуальні оцінки, у яких козацький гетьман однозначно постає як визначний український історичний діяч. Б. Хмельницького подають як одну з найвидатніших постатей XVII ст., бо він зумів у край несприятливих умовах вибороти державу, утримати внутрішню ситуацію на підвладних територіях, зруйнувати геополітичну рівновагу в східній Європі.

Ключові слова: польська історіографія, історичні джерела, польські історики, образ Богдана Хмельницького, Національно-визвольна війна.

Як в Україні та Росії, так і в сучасній польській історіографії питання щодо походження, визначення дати та місця народження Б. Хмельницького не перетворилися на топ-проблему й не стали об'єктом спеціального обговорення. На заваді став той самий чинник, що і в перших двох випадках – брак історичних джерел. Польським історикам так само не вдалося розширити джерельну базу дослідження цього аспекту, а отже, й надати нового імпульсу відповідним студіям. Однак перевага, яку автори віддавали тій чи тій версії соціального походження Б. Хмельницького, употужнена подеколи свіжою аргументацією, безперечно, проливає світло на особливості сучасної концептуалізації образу українського гетьмана в Польщі. Найпоказовіший приклад – доробок Януша Качмарчика.

Метою статті є характеристика версій соціального походження та особистості Богдана Хмельницького в сучасній польській історичній науці.

Януш Качмарчик ось уже три десятиліття єдиний з-поміж сучасних польських істориків, хто не мимохіть, а спеціально вивчає питання походження Б. Хмельницького. «Спробуємо не творити нових гіпотез, а лише спокійно розглянемо ті, які вже функціонують у науці, і, відкидаючи крайнощі, наблизитися до зерна істини» [1, с. 9], – так описав своє кредо Я. Качмарчик.

З такого погляду брак джерельної інформації щодо дати народження гетьмана змусив історика обмежитися лише поданням гіпотези, яка впливала з повідомлення венеціанського посла Нікколо Сагредо [1, с. 9]. Що стосується місця народження майбутнього гетьмана, то дослідник мав трохи ширші можливості, хоча в підсумку все одно керувався здебільшого опосередкованими даними. З аргументів на користь Жовкви та Чигирини вибирає останній як найвірогідніший [1, с. 10-11], чим вписує себе до кола переважної більшості дослідників.

Та найбільший евристичний інтерес становить пояснення Я. Качмарчиком проблеми соціального походження Богдана. Адже визнання того чи козацьке воно чи шляхетське, виходить за межі власне утилітарного питання. Що в подальшому уможливує інтерпретацію ключових проблем діяльності гетьмана: причини, ідейна спрямованість соціального вибуху в Україні середини XVII ст., легітимізація гетьмана як правителя, еліти Гетьманщини та самої Української держави, сприйняття Б. Хмельницького та гетьманської влади загалом у християнському світі тощо.

Дослідник намагається докладно розглянути плюси і мінуси наявних гіпотез про шляхетський та козацький родовід майбутнього гетьмана. Я. Качмарчик, і це показово, не поспішає стати на жоден бік. Єдине питання, у якому він був категоричним, так це заперечення гіпотези Томаша (Тимка) Падури та Ф. Равіти-Гавронського про єврейське походження Б. Хмельницького. Підстава, за допомогою якої дослідник обґрунтовував свої міркування дуже промовиста: «Падура покликався на джерела, відомі лише йому самому» [1, с. 17].

У підсумку Я. Качмарчик залишає питання соціального походження Б. Хмельницького відкритим, що не є типовим для сучасної польської історіографії. Інші дослідники, які так чи так торкалися цієї проблеми, висловлювалися ясніше, хоча й дуже коротко, по суті лише констативно. Домінує, як і в українській та російській історіографіях, теза про дрібношляхетське походження гетьманового батька Михайла. Зокрема, таку думку обстоює інший автор цілісного нариса про Б.

Хмельницького – М. Нагельський [2]. Її ж дотримуються також Д. Геровський [3], Є. Ключовський [4], П. Кроль [5], М. Франц [6].

В. Серчик був єдиний, хто після Я. Качмарчика висловився з цієї проблеми трохи розлогіше, а не обмежився лише констатацією фактів, і так само єдиним, у кого відбулася певна еволюція поглядів. Спершу на сторінках своєї «Історії України», яка витримала три видання (1976, 1990, 2001), дослідник безальтернативно стверджував, що батько Б. Хмельницького був шляхтичем [7, с. 91]. Однак, видаючи у 2009 р. монографію «На Україні, що палає. Історія козацтва 1648-1651», змінив свою позицію, схилившись до думки про козацьке походження гетьмана. Якщо раніше «батько Михайло був шляхтичем», то тепер сам Б. Хмельницький «вважався хіба за шляхтича» [8, с. 45]. До сумнівів дослідника підштовхнули кілька опосередкованих фактів, зокрема: Б. Хмельницький після поразки козацького повстання 1638 р. став лише сотником, а «шляхетські» посади у Війську Запорозькому тоді нібито починалися з полковника; є приклади, коли в шляхетському середовищі гетьманові за життя приписували походження з простолюду, а його син Юрій був нобілітований на сеймі 1659 р. під час ратифікації Гадяцької угоди 1658 р. [8, с. 47]. Дослідника не зупинило те, що Я. Качмарчик свого часу спростував доцільність використання двох останніх аргументів.

Родина ж самого гетьмана не перебуває в колі зацікавлень сучасних польських істориків. На відміну від української історіографії, де кризь призму родинних зв'язків пробують точніше окреслити ситуацію, яка склалася в еліті Гетьманщини. Зокрема, на початку 90-х рр. ХХ ст. з'явилася концептуальна стаття Я. Дашкевича про формування клану Хмельницьких [9]. Польські дослідники здебільшого обмежуються переліченням дружин та дітей без глибших інтенцій. Щоправда, один з епізодів особистого життя гетьмана все ж таки привертає увагу. Мова йде про «кресову Єлену», про яку польські історики віддавна традиційно згадують під час подання двох таких епізодів: конфлікт Б. Хмельницького з Данилом Чаплинським як один із чинників його втечі на Січ і підготовки там повстання, а також битва під Берестечком 1651 року. В обох випадках цю жінку визначають як таку, що істотно вплинула на діяльність Б. Хмельницького на емоційному рівні і через це на долю України та Речі Посполитої. Щодо першого епізоду, то змагання за Єлену загострило маєтковий конфлікт між Б. Хмельницьким та Д. Чаплинським, але водночас наголошується на тому, що не особисті кривди, а значно глибші причини призвели до вибуху повстання [10, с. 22]. У другому ж випадку, наприклад, Я. Качмарчик визначає зраду Єлени напередодні битви під Берестечком як чинник, що вкрай негативно вплинув на поведінку гетьмана [1, с. 207-298].

Набагато важливішою, ніж соціальне походження, складовою образу Б. Хмельницького в сучасній польській історіографії є оцінка його особистісних рис: від характеру та звичок до інтелектуального потенціалу. Історіографічна спадщина в Польщі із цього питання дуже суперечлива. У дослідженнях польських науковців ХІХ – середини ХХ ст. неодноразово висловлювалися вкрай різкі судження, які повною мірою віддзеркалювали філіппіки шляхетських авторів із середини ХVІІ ст. По гарячих слідах Національно-визвольної війни Українського гетьмана демонізували, наділяючи найбрутальнішими рисами, починаючи від вродженої жорстокості до алкоголізму. Це, звісно, укривало безчестям його діяльність, торуючи в психологічній площині шлях до нівелювання державотворчих, військових та інших досягнень. Відтак творець ранньомодерної Української держави нерідко поставав людиною анархічною, не наділеною чеснотами, без стійких політичних зусиль, а ті успіхи на військовій ниві, які просто не можна було заперечити, подавалися насамперед як військово-політичні прорахунки Варшави.

У сучасній польській історіографії від такої опції сприйняття Б. Хмельницького залишилися лише рецидиви. Домінує підхід, спрямований на відмову від педалювання в наративі на темпераменті гетьмана. Вдача вже не виступає відправним пунктом для узагальнень із приводу ґенези та мотивів козацького повстання, яке швидко переросло у війну за відновлення української державності. Загалом можна погодитися з оцінкою польського історика Д. Плови, який відзначав, що «сьогодні погляди на діяльність та мотиви, якими керувався козацький гетьман (Б. Хмельницький. – Ю. С.) діаметрально змінилися. Образ Хмельницького як п'яного та злостивого ватажка, який діяв без жодного плану, поступився образу великого політика з окресленою візією майбутнього українських земель» [11, с. 20]. Дійсно серед польських дослідників утвердилася традиція висувати на перший план ті риси характеру, які дозволили гетьманові залишити по собі таку помітну позначку в історії. Це цілком збігається з підходами сучасних українських істориків. У разі, коли йде мова про такі риси характеру гетьмана як крутий норов, спалахи гніву та ін., то вони все одно відходять на задній план порівняно із тезами про хист гетьмана як політика, військового діяча тощо. Стосується це й питання щодо вживання гетьманом спиртних напоїв. Я. Качмарчик [1, с. 208], хоча й згадує про те, що Б. Хмельницький заглядав у чарку напередодні битви під Берестечком у зв'язку зі зрадою «прекрасної Єлени», але не робив із цього далекосяжних

висновків. Так само Д. Мілевський [12, с. 107] подає приклад, коли молдовський господар Василь Лупу застав у Чигирині в 1653 р. Б. Хмельницького в нетверезому стані, проте це не вплинуло на аналіз дослідником молдовської політики гетьмана.

Якщо для польських істориків XIX – першої половини XX ст. Б. Хмельницький переважно віроломний і зрадливий, то нині «навчився хитрості й мистецтва приховувати свої справжні наміри» на прикладі дій короля Владислава IV проти шляхетської опозиції [1, с. 312]. Б. Хмельницького послідовно подають дітям річпосполитського простору, органічним представником українського світу, умонтованого тоді до Польсько-Литовської держави. І це стало важливою концептуальною складовою, яка присутня в сучасній польській історіографії. Відповідно спосіб думання та стереотипи поведінки вписуються в панівний тогочасний контекст і можуть бути зрозумілими лише в його рамках. Наприклад, Х. Литвин писав, що «гетьман був культурно й ментально дітям Речі Посполитої» [13, с. 96]. М. Нагельський пояснює хист Б. Хмельницького як полководця знайомством гетьмана з військовою майстерністю річпосполитського війська [2, с. 228].

Отже, усе це створює особливу проекцію сприйняття українського гетьмана і його змагань за відновлення української державності. І гетьман, і його справа постають складовою розвитку соціуму Речі Посполитої, а не жаклигим виявом стихії українських низів. Тобто спростовується давній стереотип згідно з яким Б. Хмельницького ціннісно відмежовували від шляхетського соціуму, що полегшувало процес нав'язування стереотипного сприйняття гетьмана з погляду таких саме характеристик.

Важливим компонентом подолання зазначеного стереотипу, а також формування сучасного образу Б. Хмельницького загалом, стали плідні спостереження краківського історика П. Борека щодо особливостей зображення постаті гетьмана в польських історичних пам'ятках середини XVII ст. Адже саме автори-шляхтичі (польські та українські) діаріушів, хронік та літературно-історичних праць різного ґатунку, визначали характер відповідної інформації, яка становила підґрунтя негативних історіографічних кліше XIX – початку XX ст. Відтак поява джерелознавчих досліджень, які б пояснили природу характеристик Б. Хмельницького, уміщених у цих пам'ятках, наділена посутнім потенційним впливом на подальшу еволюцію сприйняття гетьмана не тільки в середовищі польських істориків. У цьому сенсі висновки П. Борека резонують із зусиллями З. Вуйцика, В. Серчика, Я. Качмарчика, М. Нагельського та інших дослідників, зводячи джерелознавчий фундамент відходу від «традиційного польського пункту бачення». До того ж, за свідченням П. Борека, «від 1648 року Богдан Хмельницький посідає головне місце в пам'ятках XVII ст.» [14, с. 250].

Насамперед варто відзначити принципову тезу про тенденційність більшості наративів у зображенні українського гетьмана як особистості, що зумовлювалося гострим несприйняттям його політичного кредо, а також практик, спрямованих на втілення останнього [14, с. 223]. Звідси незалежно від реальних діянь Б. Хмельницького й впливали оті всі негативні характеристики, якими переповнені пам'ятки. На конкретних прикладах дослідник демонструє, зокрема, як усі перемоги Війська Запорізького більшість авторів приписували не військовому хисту Б. Хмельницького, а прорахункам противника. «Образ гетьмана в пам'ятках є засадничо негативний, – підсумовував П. Борека. – Загал шляхетських авторів закидав йому національну зраду, перехід на іслам, злодійство та психічну нерівновагу... Називали його «антихристом», «Атіллою», «крокодиллом» «бестією», «знищувачем Русі» і т. п. Закидали також схильність до пияцтва, перебільшень, пиху та імпульсивність» [14, с. 250]. Пізніше подібні характеристики в тій чи тій інтерпретації, подавалися в наукових працях. Тож реконструкція П. Борека додавала вагомих аргументів на користь оновлення історіографічного образу Б. Хмельницького.

Доповнюють сучасну картину сюжету про освіту Б. Хмельницького. Безальтернативно визнають освіченість гетьмана, його навчання в єзуїтському колеґіумі у Львові чи Ярославі, знання мов. М. Нагельський, наприклад, зауважує, що «Хмельницький був людиною освіченою та вільно послуговувався в мові та на письмі, крім української, також польською мовою та латиною» [2, с. 222]. Я. Качмарчик звернув увагу на те, що гетьман часто вів переговори з іноземцями без присутності при розмові генерального писаря Івана Виговського, що якраз і свідчить про вільне володіння гетьманом іншими мовами. Такий випадок, зокрема, стався під час приїзду венеціанського посла Альберто Віміні [1, с. 17]. В. Серчик пов'язує освіченість Б. Хмельницького зі вродженою здатністю до самовдосконалення, яка впродовж усього життя не вигасала: «Крім того, вроджена кмітливність, інтелігентність, здатність до спостереження та удосконалення своїх умінь у будь-яких умовах, в яких він перебував, призвели до того, що він опанував кілька мов (польську, латину, турецьку) і перш за все військові знання» [7, с. 116].

Головний рефрен тез про риси особистості Б. Хмельницького однозначно змістився в бік створення позитивного образу. Фактично в різних варіантах обігрують хист гетьмана до політики, державного будівництва, дипломатії та військової справи. При цьому акценти, які розставляє кожен

автор, не змінюють загального переконання в тому, що український гетьман належить до видатних постатей ранньомодерних часів. А той факт, що подібні оцінки містяться і в науково-популярній літературі, сприяє відповідній еволюції уявлень в масовій свідомості. Зокрема, Р. Романський називає Б. Хмельницького талановитим і харизматичним [15, с. 3]. З Вуйцік писав, що гетьман «був людиною непересічних талантів дипломатичних і загалом політичних, а що показало найближче майбутнє – і мілітарних» [16, с. 61]. Так само міркує Є. Ключовський, зазначаючи, що в особі Б. Хмельницького повстанці мали «організатора і керівника небувало талановитого військово і політично» [4, с. 186]. Аналогічно висловився Х. Літвін, пишучи, що Б. Хмельницький мав «величезний політичний талант» [13, с. 96]. Згідно з П. Кроллем, гетьман «був добрим організатором і чудовим політиком і дипломатом» [5, с. 79]. Я. Качмарчик наголошував, що Б. Хмельницький «володів неймовірною інтуїцією, яка дозволила йому, зокрема в політичній площині, здобути вражаючі успіхи», «був талановитим дипломатом і вмів читати між рядками» [1, 198; 312]. Подібних висловлювань можна подати ще багато.

Б. Хмельницького нерідко порівнювали з Олівером Кромвелем. Я. Качмарчик при цьому, солідаризуючись із Л. Кубалею, ще й наголошував, що перед гетьманом стояло набагато складніше завдання, ніж перед вождем Англійської революції [1, с. 311].

Деякі дослідники, оцінюючи ті чи ті дії гетьмана, не скупилися на захопливі епітети. Так, Х. Літвін, аналізуючи військово-політичні дії гетьмана влітку та восени 1648 р., писав про те, що «дворазове затримання козацького походу на Річ Посполиту після Корсуня і Замостя можна визнати за найбільш геніальні дії гетьмана, завдяки яким він уникнув поразки військової, а потім і політичної» [13, с. 96]. Я. Качмарчик зазначав, що Б. Хмельницький виявив «надзвичайну майстерність і рішучість у використанні всіх можливостей ослаблення Речі Посполитої», а також на початку 1649 р. Або от ще одна теза дослідника, яка стосується діяльності гетьмана на початку 1649 р.: «...в листі до калги Крим-Гірея Хмельницький сяйнув своїм великим талантом» [1, с. 123]. М. Нагельський переконує, що «про організаторський талант Хмельницького свідчить факт, що 40-тисячний реєстр Війська Запорізького був готовий уже на початку 1650 р.» [2, с. 235].

Ще один показовий момент, на якому наголошують польські дослідники полягає в тому, що гетьман постає людиною, позбавленою ідеологічної чи іншої зашореності й наділеною здатністю прагматично мислити та ухвалювати оптимальні рішення. У концентрованому вигляді такий погляд представлено в монографії Я. Качмарчика: «Хмельницький довів, що йому чужі будь-які доктринальні упередження і зумів ефективно послуговуватися засадами політичного прагматизму» [1, с. 123]. В інших працях наголошувалося на прагматизмі Б. Хмельницького в конкретних ситуаціях. Скажімо, К. Петкевич акцентував на проявах цієї риси в промові, виголошеній гетьманом у Переяславі на початку 1649 р. перед посольством А. Киселя [17, с. 291].

Показово, що навіть М. Франц, який виділяється в сучасній польській історіографії своїм надзвичайно критичним ставленням до Б. Хмельницького та його діяльності, не зміг повністю вийти за межі зазначеної вище тональності. Намагаючись знівелювати наявність у гетьмана військового та політичного хисту, дослідник усе-таки визнає його небуденні аналітичні здібності, які дозволили здобувати перемоги і втримувати булаву. Унаслідок чого, типово для М. Франца [18, с. 82] вийшла суперечлива теза, у якій поєднано дві непоєднувальні альтернативи: «Велич Богдана Хмельницького не полягала на уміннях мілітарних, ані тим паче політичних. Однак він був людиною, яка змогла правильно проаналізувати ситуацію, яка склалася, і витягнути правильні висновки» [6, с. 225]. В іншому місці дослідник у такий спосіб характеризує Б. Хмельницького: «харизматичний ватажок», «умілий політик» [6, с. 265]. А ось ще один показовий сюжет: «Простежуючи діяльність Б.Хмельницького на переломі 1650-1651 рр., варто побачити його політичний хист та майстерність уникнення дипломатичних помилок. Делікатна гра, яка велася тоді на багатьох фронтах, принесла йому великі успіхи» [6, с. 302].

На відміну від М. Франца, сумніви Я. Качмарчика щодо військового хисту Б. Хмельницького мають зовсім іншу природу. Визнаючи, як раніше вже зазначено, непересічність різноманітних талантів гетьмана, Я. Качмарчик зауважує, що брак джерельної інформації стосовно безпосередніх керівників його дій під час військових кампаній, не дає змоги однозначно висловитися з приводу таланту полководця. Але це не впливає на загальну високу оцінку чеснот Б. Хмельницького. Я. Качмарчик, зокрема, пише: «Богдан Хмельницький був непоганим вождем, але ми небагато можемо сказати про його справжні здібності командувача. У кампаніях, у яких він брав участь особисто, він був змушений підпорядковуватися рішенням, які приймали його татарські союзники. Але Хмельницький умів чудово підготувати свою армію до наступних сутичок з королівськими військами, виявляючи при цьому великі організаторські здібності. Серед козацьких полковників було, однак, чимало таких, які перевершували гетьмана військовим талантом – хоча Б Іван Богун» [1, с. 312].

Підстава для такої оцінки Б. Хмельницького як полководця, яка не збігається з інтерпретаціями сучасної української та російської історіографії, а також інших польських істориків, дуже сумнівна. По-перше, не всі кампанії Б. Хмельницького відбувалися за участі кримських татар (наприклад, кампанії 1654–1656 рр.). По-друге, у спільних битвах гетьман ніколи не був підлеглим ханові в оперативно-тактичному плані, а його кроки, спрямовані на узгодження дій із союзниками, навпаки, свідчать про талант як організатора битв. Що ж стосується порівняння військового хисту І. Богуна та Б. Хмельницького, то для такого висновку бракує спеціального повноформатного компаративного дослідження. Насамкінець, сам Я. Качмарчик в іншому місці своєї монографії заперечує себе, коли пише про незначну оперативно-тактичну роль кримських і ногайських татар у Жовтоводській битві 1648 р.: «Козаки не завдячували успіхами біля Жовтих Вод і під Корсунем татарській допомозі. Загін Тугай-бея був нечисленним, до того ж татари були погано озброєні. У цьому контексті можна сказати хіба що про психологічне значення появи татар поруч із Хмельницьким» [1, с. 59].

Натомість інші польські дослідники вважають Б. Хмельницького талановитим полководцем і докладають багато зусиль для увиразнення цієї риси гетьмана. Сприяли цьому інтенсивні дослідження проблем військової історії, зокрема ті, які проводяться школою професора М. Нагельського. За останні два десятиліття з'явилося кілька десятків спеціальних праць (серед них і монографії), присвячені військовим кампаніям за участю Б. Хмельницького 1648-1653 рр. [2] У цьому компоненті польські історики істотно випереджають українську історіографію, де дослідженням із суто військової історії приділено значно менше уваги. Однак загальний лейтмотив польських праць такий, що головні складові образу Б. Хмельницького як полководця концептуально перегукуються з ключовими узагальненнями українських істориків. Характерним показником ціннісного зближення позицій є спільне написання книги про Жовтоводську битву 1648 р. польськими істориками (М. Нагельський, Т. Кшонстек, В. Маєвський) та українським дослідником І. Стороженком, одним із кількох українських авторів, який досліджував власне військові аспекти Національно-визвольної війни середини XVII ст. [19]

Насамперед дослідники визнають ключову роль українських козаків на чолі з Б. Хмельницьким у плануванні та проведенні військових операцій. Кримські татари як військова сила, хоча й мали величезне значення безпосередньо на полі бою (політичні моменти не беремо до уваги), але виступають лише як особливий чинник у планах гетьмана. Чи візьмемо концептуальні статті про військову майстерність сторін, виявлену в битвах середини XVII ст. [20], чи зазначені вище праці, присвячені окремим битвам або військовим кампаніям. На сторінках цих досліджень не татари ініціюють ті чи ті кампанії або битви, не вони докладають дипломатичних та військових зусиль для реалізації задуму. Пальму першості беззастережно віддають Б. Хмельницькому. Іслам-Гресєві та його оточенню належить лише функція відповіді на оперативно-тактичні розрахунки українського гетьмана та власні політичні кроки під час різних кампаній.

Безальтернативно в польській історіографії домінує успадкована з попередніх часів думка про те, що вирішальну роль в успіхах козацької зброї відіграла різка й принципова зміна Б. Хмельницьким підходів до організації військових дій проти війська Речі Посполитої. Гетьман ліквідував головну військову причину поразок усіх попередніх козацьких повстань – брак у козаків кінноти, завдяки якій вона могла б на рівних простояти шляхетській кавалерії. Без розв'язання цієї проблеми козаки мали б успішні наступальні дії лише проти невеликих підрозділів противника. Під час наближення ж основної армії козаки мусили закриватися у своєму знаменитому таборі, що призводило до неминучої поразки. Саме військово-політичний союз українських козаків із кримськими татарами дозволив ліквідувати колишню фатальну перевагу річпосполитського війська в кінноті, розчистивши в такий спосіб дорогу до блискучих перемог.

«Козацький гетьман досконало орієнтувався в бойових якостях кварцяного війська (головною мірою зіперті на кінноті). З огляду на слабкість козацької кінноти Хмельницькому був потрібен союзник, який би мав засоби, які б дозволили нейтралізувати ефективність польської кавалерії. Ідеально до того надавалися татари. Хоча вони й не мали важкої кінноти, але чисельна легка кавалерія давала козакам те, чого їм бракувало в попередніх повстаннях» [11, с. 20], – ця розлога цитата добре ілюструє оцінки сучасної польської історіографії. У різному словесному оформленні така думка простежується в працях тих дослідників, які вивчали окреслену проблему.

Несподіване для Варшави поєднання татарської кінноти з козацькою піхотою певною мірою шокувало коронне військо. Ян Віммер, зокрема, писав так: «Поєднання сили вогню рухомого козацького табору та маневреності татарської кінноти виявилось дуже грізним протягом усього початкового періоду протистояння на Україні, що більше викликало шок, який відбувся на моралі польської кавалерії і був зламаний лише по берестецькій звитязі» [2, с. 230]. При цьому М. Нагельський уважає, що таке сум'яття було подолано аж у 1654 р., коли татари вийшли з військово-політичного союзу з Б. Хмельницьким і стали союзниками Варшави [2, с. 230]. Подібно

підсумовував Є. Теодорчик: «Після вибуху повстання від керівництвом Богдана Хмельницького всі способи перемоги над запорозькими козаками виявилися неактуальними. Союз з татарами дав Хмельницькому чисельну легку кінноту, яка могла обігнути коронне військо та унеможливити відведення перед козацьким табором» [21, с. 125]. М. Нагельський, чи не найпотужніший сучасний польський дослідник військового мистецтва, висловився так само: «Тактика противника, тобто співпраця руху (кіннота татарська) та вогню (козацький табір) була цілковитою несподіванкою для кварцяних сил, які до 1654 року (поза битвою під Берестечком) не могли собі порадишити з противником» [2, с. 230]. У спеціальній статті М. Нагельський зробив плідну спробу проаналізувати, як Варшава намагалася знайти адекватну відповідь на цей небувалий доти виклик, які обумовлені часом новації впроваджувалися до структури, чисельності та озброєння коронних сил, щоб нівелювати небезпечні переваги об'єднаного козацько-татарського війська [2, с. 235].

Водночас М. Нагельський на прикладі конкретних битв найповніше окреслив коло інших талантів Б. Хмельницького як полководця. Висновки дослідника формують чіткі поняття про складові майстерності гетьмана. Зокрема, М. Нагельський назвав Б. Хмельницького «досконалим стратегом» за його підхід до зіткнень із польським військом у перші місяці війни. До такого твердження спонукав той факт, що гетьман зумів по черзі розбити два війська, не допустивши їхнього об'єднання [2, с. 230]. Дослідник також уважав частиною військових талантів Б. Хмельницького його вміння використати політичні проблеми Речі Посполитої під час планування військових операцій, як-от у битві під Пилявцями [2, с. 231], а також ефективну розвідувальну діяльність. Яскравого мазку до палітри уявлень про такі дії гетьмана додають зауваги М. Нагельського про те, що в 1651 р. «про військові приготування Речі Посполитої відав Хмельницький майже все від шпигунів, яких не бракувало навіть серед королівських покойових» [2, с. 238]. Це виразно перегукується з доробками В. Степанкова.

«Великий талант операційний» Б. Хмельницький, на думку М. Нагельського, продемонстрував навесні 1651 р., плануючи нову кампанію проти Варшави. Так само після дошкульної поразки під Берестечком гетьман, коли треба було швидко опанувати ситуацію, «виявився прекрасним організатором. Упродовж заледве двох місяців зумів організувати віцілілі полки і спровадити до Білої Церкви решту із Задніпров'я». Тому «сили польсько-литовські не могли й марити про здобуття козацьких позицій фронтальною атакою» [2, с. 240]. Подібні тези, без сумніву, яскраво деталізують образ Б. Хмельницького як талановитого полководця.

Таким чином, образи Б. Хмельницького, представлені у сучасній польській історіографії, включають напрацювання з більшості можливих складових: проблема походження, особистість, військовий та політичний хист, політична програма, внутрішня та зовнішня політика, місце в історичній долі України та Польщі тощо.

Список використаних джерел

1. Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький. Перемишль; Львів, 1996. 386 с. 2. Nagielski M. Bohdan Chmielnicki hetman wojska zaporoskiego (1595–1657) // *Hetmani zaporoscy w służbie króla i Rzeczypospolitej* / Pod. red. P. Krolla, M. Nagielskiego, M. Wagnera. Zabrze 2010. S. 222–253. 3. Gierowski J. A. *Przeczpospolita w dobie złotej wolności (1648–1763)* // *Wielka Historia Polski*. Kraków, 2004. T. 5. S. 22–43. 4. Kłochowski J. *Historia Europy Środkowo-Wschodniej*. Lublin, 2000. T. 1. S. 186–203; 5. Kroll P. *Epoka «Ogniem i mieczem» w publikacjach naukowych ostatnich lat* // *Epoka «Ogniem i mieczem» we współczesnych badaniach historycznych. Zbiór studiów pod redakcją Mirosława Nagielskiego*. Warszawa; DIG, 2000. S. 173–178. 6. Franz M. *Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraińskich w XVI–XVII wieku*. Toruń: Adam Marszałek, 2005. 421 s. 7. Serczyk W. *Historia Ukrainy*. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1990. wyd. 3. Wrocław; Warszawa; Kraków, 2001. 408 s. 8. Serczyk W. A. *Na płonącej Ukrainie, Dzieje Kozaczyzny 1648–1651*. Kraków: Avalon, 2009. 384 s.; 9. Дашкевич Я. *Клан Хмельницького – легенда чи дійсність?* // *Україна в минулому*. Київ; Львів, 1992. Вип. 2. С. 78–91. 10. Gierowski J. A. *Przeczpospolita w dobie złotej wolności (1648–1763)* // *Wielka Historia Polski*. Kraków, 2004. T. 5. S. 22–43. 11. Płowy D. *Od Konstantinowa do Piławiec. Działania wojenne na ziemiach ukraińskich od czerwca do września 1648 roku*. Zabrze; Tamowskie Góry: Inforteditions, 2012. 224 s. 12. Milewski D. *Wyprawa na Suczawę 1653*. Zabrze: Inforteditions, 2007. 284 s. 13. Litwin X. *Od unii lubelskiej do III rozbioru Rzeczypospolitej. Rzeczpospolita a Ukraina. Szkice wydarzeń politycznych* // *Między sobą. Szkice historyczne polsko-ukraińskie* / Red. T. Chynczewska-Hennel i N. Jakowenko. Lublin, 2000. S. 96–124. 14. Borek P. *Ukraina w staropolskich dziuryskach i pamiętnikach. Bohaterowie fortece, tradycji*. Kraków, 2001. 426 s. 15. Pomanski R. *Beresteczko*. Warszawa: Bellona, 2007. 240 s. 16. Wójcik Z. *Wojny kozackie w dawnej Polsce*. Warszawa: PWN, 1999. 228 s. 17. Петкевич К. *Україна на перепутьє. Казачьє государство* // *История и современность*. 2005. № 2. С. 291–304. 18. Маслак В. *Ранньомодерна українська державність в сучасній польській та російській історіографії*. Кременчук. 2015. 480 с. 19. Krzastek T., Majewski W., Nagielski M., Storozhenko I. S. *Zółte Wody – 1648*. Warszawa, 1999. 186 s. 20. Milewski D. *Kryzys wojskowości polskiej na przykładzie kampanii żwanięckiej Jana Kazimierza* // *Barok. Historia. Literatura. Sztuka*. Warszawa, 2001. R. VIII /1(15). S. 95–110. 21. Teodorczyk J. *Dramat jazdy polskiej 1648–1652*. Warszawa, 2000. S. 129–135.

References

1. Kachmarchyk Ya. Hetman Bohdan Khmelnytskyi [Hetman Bohdan Khmelnytsky]. Peremyshl; Lviv, 1996. 386 s. 2. Nagielski M. Bohdan Chmielnicki hetman wojska zaporoskiego (1595–1657) . Hetmani zaporoscy w służbie króla i Rzeczypospolitej / Pod. red. P. Krolla, M. Nagielskiego, M. Wagnera. Zabrze 2010. S. 222–253. 3. Gierowski J. A. Przechyżpospolita w dobie złotej wolności (1648–1763). Wielka Historia Polski. Kraków, 2004. T. 5. S. 22–43. 4. Kłochowski J. Historia Ewropy Srodkowo-Wschodniej. Lublin, 2000. T. 1. S. 186–203. 5. Kroll P. Epoka «Ogniem i mieczem» w publikacjach naukowych ostatnich lat. Epoka «Ogniem i mieczem» we współczesnych badaniach historycznych. Zbiór studiów pod redakcją Mirosława Nagielskiego. Warszawa; DIG, 2000. S. 173–178. 6. Franz M. Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraińskich w XVI–XVII wieku. Toruń: Adam Marszałek, 2005. 421 s. 7. Serczyk W. Historia Ukrainy. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1990. wyd 3. Wrocław; Warszawa; Kraków, 2001. 408 s. 8. Serczyk W. A. Na płonącej Ukrainie, Dzieje Kozaczyzny 1648–1651. Kraków: Avalon, 2009. 384 s. 9. Dashkevych Ya. Klan Khmelnytskoho – lehenda chy diisnist? [The Clan of Khmelnytsky – a legend or reality?]. Ukraina v mynulomu. Kyiv; Lviv, 1992. Vyp. 2. S. 78–91. 10. Gierowski J. A. Przechyżpospolita w dobie złotej wolności (1648–1763). Wielka Historia Polski. Kraków, 2004. T. 5. S. 22–43. 11. Płowy D. Od Konstantynowa do Piławiec. Działania wojenne na ziemiach ukraińskich od czerwca do września 1648 roku. Zabrze; Tarnowskie Góry: Inforteditions, 2012. 224 s. 12. Milewski D. Wyprawa na Suczawę 1653. Zabrze: Inforteditions, 2007. 284 s. 13. Litwin X. Od unii lubelskiej do III rozbioru Rzeczypospolitej. Rzeczpospolita a Ukraina. Szkice wydarzeń politycznych. Między sobą. Szkice historyczne polsko- ukraińskie / Red. T. Chynczewska-Hennel i N. Jakowenko. Lublin, 2000. S. 96–124. 14. Borek P. Ukraina w staropolskich diariuszach i pamiętnikach. Bohaterowie fortece, tradycji. Kraków, 2001. 426 s. 15. Pomanski R. Beresteczko. Warszawa: Bellona, 2007. 240 s. 16. Wójcik Z. Wojny kozackie w dawnej Polsce. Warszawa: PWN, 1999. 228 s. 17. Petkevych K. Ukraina na perepucie. Kazatskoe gosudarstvo [Ukraine is at the crossroads. The Cossack state]. Istorii i sovremennost. 2005. № 2. S. 291. 18. Maslak V. Rannomoderna ukraińska derzhavnist v suchasnykh polskykh ta rosiiskykh istoriografii [The early Ukrainian statehood in the modern Polish and Russian historyography]. Kremenichuk. 2015. 480 s. 19. Krząstek T., Majewski W., Nagielski M., Storozhenko I. S. Żółte Wody – 1648. Warszawa, 1999. 186 s. 20. Milewski D. Kryzys wojskowości polskiej na przekładzie kampanii żwianieckiej Jana Kazimierza. Barok. Historia. Literatura. Sztuka. Warszawa, 2001. R. VIII /1(15). S. 95–110. 21. Teodorczyk J. Dramat jazdy polskiej 1648–1652. Warszawa, 2000. S. 129–135.

Yuriy Stepanchuk**THE MODERN POLISH HISTORIOGRAPHY ABOUT ORIGIN AND PERSONALITY OF BOHDAN KHMELNYTSKY**

The article analyzes the contemporary Polish historiography about the origin and personality characteristics of Bohdan Khmelnytsky. It is emphasized that in the Polish historical science the conceptual evaluations are dominated, in which the Cossack hetman uniquely emerges as a prominent Ukrainian historian. B. Khmelnytsky is presented as one of the most prominent figures of the seventeenth century, because he managed to win the state in the unfavorable conditions, to keep the internal situation in the subordinate territories, to destroy the geopolitical equilibrium in the Eastern Europe.

Key words: the Polish historiography, the historical sources, the Polish historians, image of Bohdan Khmelnytsky, the National Liberation War.